

Edirne Valisi Hacı Adil Bey'in Kaleminden Edirne'den Yunanistan'a Rum Göçü: İddialar ve Cevaplar

Greek Immigration from Adrianople to Greece by Governor of Adrianople Hacı Adil Bey: Assertions and Answer

Nurten Çetin*^{ID}

* Doç. Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye

ORCID No: 0000-0002-5428-2539

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Nurten Çetin
Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye
E-posta/E-mail:
nurtencetin@trakya.edu.tr

Başvuru/Submitted: 08.11.2021

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.03.2022

Son Revizyon/Last Revision Received:
19.03.2022

Kabul/Accepted: 22.03.2022

Yayımlanma/publication: 25.03.2022

Atıf/Citation:

Çetin, Nurten, "Edirne Valisi Hacı Adil Bey'in Kaleminden Edirne'den Yunanistan'a Rum Göçü: İddialar ve Cevaplar", *Tarih'in Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 27, (2022), 85-104.

ÖZ

Balkan Savaşları ve sonrası dönemde çeşitli sebeplerle başta Edirne olmak üzere Trakya ve Batı Anadolu'dan Yunanistan'a yoğun Rum nüfus hareketi yaşandı. Hadise, Mütareke döneminde Rum mebuslar tarafından bir takrir ile Meclis-i Mebusan gündemine taşındı.

Mebuslar, Türk hükümetinin gayrimüslimlere yönelik politikalarını eleştirerek göç hadisesini "tehcir" olarak değerlendirdiler ve hükümetin gayrimüslimleri imha siyaseti takip ettiğini iddia ettiler. Eleştirilerin odağındaki isimlerden biri de o dönemin Edirne Valisi Hacı Adil Bey idi.

Bu makale, Rum mebusların, gayrimüslimlerin göçü üzerine iddia ve suçlamalarını ve bu suçlamalara Hacı Adil Bey'in verdiği cevapları; başta Adil Bey'in tuttuğu notlar, arşiv kayıtları ve literatüre dayanarak ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Edirne, Göç, Vali, Hacı Adil Bey, Yunanistan*

ABSTRACT

During and after the Balkan Wars there was an movement of Greek population from Adrianople, Thrace and Anatolia to Greece. The events were put on the Parliament's agenda by Greek during the armistice.

The deputies criticized the Turkish government's policy towards non-Muslims and called the immigration incident "relocation" and claimed that the government followed a policy of extermination of non-Muslims. One of the names at the center of criticism was Hacı Adil Bey.

This article aims to reveal the accusations of deputies and the answers of Adil Bey based on the notes kept by Adil Bey, archives documents and literature.

Keywords: *Adrianople, Migration, Governor, Hacı Adil Bey, Greece*

Giriş

Balkan Savaşları sonrası ve I. Dünya Savaşı arifesinde Edirne Vilayeti'nden göç eden veya başka yerlere nakledilen Rumlar konusu Mütareke döneminde Mebusan Meclisi'nin gündemine gelen sorunlardan biridir. 11 Aralık 1918'de Tekfurdağı (Tekirdağ) Mebusu Dimistoklis Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokididis Efendiler, Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağı'ndaki Rumların tehciri hakkında Meclise bir takrir vermişlerdir. Takrir özetle şu iddiaları içermektedir:

“Öncelikle Rumları yer değiştirme maksadıyla hazırlanmış çeteler, Çatalca livasıyla Edirne Vilayeti Rumlarından 300 bin kişinin malları ve mülklerine el koymuşlar ve onları Yunanistan'a göçe zorlamışlardır.

İkinci olarak Bulgaristan ile yapılan ittifak ile Dimetoka ve havalisi Bulgarlara terk edilmiş, Rumların yaşadıkları verimli yerlere Müslümanların yerleştirilmesi için Rumların eşyaları yağmalanmış, göçe zorlanmışlar ardından taşınır ve taşınmaz malları Müslüman muhacirlere teslim edilmiştir.

Üçüncü olarak, Tekfurdağı ve Silivri Ermelerinin mallarına el konulduktan sonra tehcir edilmişler, bu şekilde kovulan ve nakledilen Rum ve Ermenilerden çoğu açlıktan ölmüşler, kansız bir katliam yapılmıştır. Bu imha hareketinin başında bulunan Edirne Valisi Hacı Adil Bey olayların akabinde Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmiştir. Yine bu konuda fevkalade başarı göstermiş olan Tekfurdağı Muhtarrafı Zekeriya Bey de mükafat olarak Edirne Valiliğine terfi ettirilmiştir. Vatandaşlarımızın her birinin böyle gaddar bir şekilde mahvedilmeleri keyfiyeti ayrı ayrı bir cürüm olduğundan, yüzbinlerce suçlunun resmi temsilcisi olan Zekeriya Bey'in hala vilayetin yöneticisi olması hükümetin açıklamaları ile bağdaşmaz. Bu kişilerin görevlerine devam edip etmeyecekleri, cezalandırılıp cezalandırılmayacakları hakkındaki görüşümüzü Dahiliye Nazırına sorarız”.

Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokididis'in bu takririne Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey'in cevabı ise şu şekildedir:

Adliye Nezareti'nin ve Dâhiliye Nezareti'nin oluşturduğu heyete, memurlara ait meselelerin incelenmesi için gerekli emir verilmiştir ve incelemelerin hızlandırılması takriri verener kadar hükümet için de önemlidir. Bu nedenle Vilayet-i Şarkiyye'nin her birinde ve bu mesele ile ilgili olan diğer vilayetlerde mahalli heyeti adliyeleri, tahkikat ve tetkikat yetkilerini yerine getirmektedir. Hükümet meselenin çözümü için bir savcı, bir hâkim, adliye ve mülkiye müfettişinden oluşan heyetler göndermeye karar vermiştir. Bu mesele ülkenin asayişi ile ilgili olduğundan bu gibi kişilerin gerektiğinde Divan-ı Harplere teslimi kararlaştırılmıştır. Bu kadar tahkikatın hükümetin iktidara geldiği 25 gün içinde yapılması ve tamamlanması söz konusu olamazdı. Bahsedilen bazı memurlar gerekli görüldükçe ve bu mesele ile alakaları tespit edildikçe işten el çektirilmekte, evrakları tahkikat heyetlerine verilmekte, bazılarının da tutuklanması emredilmektedir. Edirne Valisi de bu ihbardan önce görevden alınmıştır.¹

Mecliste devam eden konuşmalarda Rum mebuslar tarafından o dönemde Edirne Valisi Hacı Adil Bey'in de içinde bulunduğu hükümet görevlilerinden bazılarının gayrimüslimler aleyhinde görevlerini kötüye kullandıkları ile ilgili suçlamalar dile getirilmiştir.

Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokididis Efendilerin birtakım suçlamalar yönelttikleri Hacı Adil Bey, II. Meşrutiyet döneminde bürokrasi ve siyasette önemli görevler üstlenmiş bir devlet adamıdır ve Eylül 1909-Kasım 1910 ve Temmuz 1913-Ekim 1915 tarihleri arasında Edirne Valiliği vazifesini üstlenmiştir.² Nitekim Hacı Adil Bey,

¹ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ. 24, C 1, 11 Kânunuevvel 1334, s. 286.

² Hacı Adil Bey'in biyografisi için bk. Togay Seçkin Birbudak, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Hukukçu Bir Devlet Adamı Hacı Adil (Arda) Bey*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018, s. 7, 35; Togay Seçkin Birbudak, "Osmanlı Devlet Adamlarından Hacı Adil Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Faaliyetleri", *Tarih*

Edirne Valiliği dönemindeki icraatı dolayısıyla Efkalidis ve Tokididis'in suçlamalarına maruz kalmaktaydı. Ayrıca Hacı Adil Bey, bu takrir sunulduğunda Meclis-i Mebusan Reisi idi ve Meclis görüşmesinde hakkındaki suçlamalara cevap vermeyi düşünmüş ancak o sırada hem hasta olduğundan hem de gayrimüslim unsurları ilgilendiren bu konunun kamuoyuna zarar vereceği düşüncesiyle sessiz kalmayı tercih etmişti.³

Hacı Adil Bey, Meclis görüşmesi esnasında kamuoyuna zarar vereceği endişesini dikkate almak suretiyle suskunluğu tercih etmiş, bu mesele hakkındaki düşüncelerini kaleme aldığı notlarına saklamıştır. Adil Bey, tuttuğu notlarda, gayrimüslimlerin mallarına el konulduğu ve Yunanistan'a zorla göçürüldüklerine dair iddiaları ve bu iddialara cevaplarını vazih bir şekilde ortaya koymuştur. Daha önce yayımlanmamış olan bu notlar, Adil Bey'in ilgili dönemde Edirne Valisi olması hasebiyle bir kat daha önem arz etmektedir. Zira doğrudan doğruya olayların içerisinde bir şahsın iddialara verdiği cevaplardır.

I. Dimistoklis Efkalidis Efendi'nin İddiaları

Dimistoklis Efendi'nin iddiaları özetle şu şekildedir: Edirne meselesi yeni bir mesele değildir ve Balkan Harbi felaketinin ardından milletin hukukunu korumak yerine, uygulamaya koymak istenilen dâhili siyaset Müslümanları zenginleştirmek için Hıristiyanların mal ve mülklerini yağmalamak olmuştur. Yalnız bununla yetinilmemiş Rumlar bir isyan gölgesi olmadıkları ve son derece uyumlu oldukları halde kendilerine bugüne kadar görülmemiş bir nüfus yoğunluğunu giderme siyaseti uygulanmıştır. Rumları vatan sınırları dışına atmak için hükümetin özel tertibatıyla çeteler teşkil edilmiştir. Emlak ve eşyaları -varsa- yağma edilmiş, bazen de polis ve jandarmalar buna iştirak etmiş ve Rumları Yunanistan'a göndermişlerdir. Şimdi bu imha hareketi Edirne'de başlamış ve burayla da sınırlı kalmayıp geniş bir sahada uygulanmaktadır. 30-40 sene önce Edirne ıslahat örneği iken, o ıslahat programı iflas etmiş, bir facia örneği halini almıştır. Şu anki haksız sistem memlekette üç yara açmıştır. Bunlardan birincisi ülkeye elinden geldiği ölçüde yardım ettiği bilinen Rumların yağmalandıktan sonra ihraç edilmesiyle ülke 500 bin kişinin faydalı hizmetleri ve medeni hizmetlerinden mahrum bırakılmasıdır. İkinci olarak, kurulan çeteler yağma, katl ve ırza geçme gibi Ceza Kanununda bildiğimiz ne kadar fecaat varsa tamamına izin verildiğinden batı medeniyeti karşısında ülke, zorlukla müdafaa edilecek hale getirilmiştir. Bu imha hareketinde kimler suçlu kimler değildir? Bunu ayırt etmekten aciz bir durum ortaya çıkmıştır. Üçüncü olarak, hükümet bu cinayeti işlemeye elverişli olanları başına toplamış ve onların delaleti ile bu suçları işlettiği için ülkeyi kötülöklere sevk etmiş, manevi değerleri sarsmıştır. Hükümetler her yerde çeteleri cezalandırırken bu hükümet çeteler tertip etmiştir.⁴

Dimistoklis Efendi'nin iddialarına göre; "tehcir" adı verilen imha siyasetinde aç ve sefil bir halde canını kurtarmak için bilmedikleri yerlere gidenlerden kendi rızalarıyla gittiklerine dair imzalı belge aldılar. Bu insanlar Yunanistan'ın nerede olduğunu bile bilmiyorlardı. Bu facia bir komediye çevrildi hatta bununla da yetinilmedi. Meclise Emval-i Metruke ve Eşhas-ı Menkule adı altında bir kanun tasarısı getirilerek kabul edildi ve bu kanun adaletsizlik, haksızlık, kanunsuzluk fikrini yasa olarak metne geçirmek için şeriata aykırı olarak getirildi. Dimistoklis Efendi, kanun yapmak suretiyle hukuku çiğnemenin Allah rızasına bile aykırı olduğunu ifade ettikten sonra Venizelos'a ait olduğunu söyledikleri siyasi acenteler açtıklarına

Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 6/6, (2017), s. 444-460; Hasan Ali Polat, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler 1908-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 615-616.

³ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 1-3.

⁴ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 24, C 1, 11 Kânunuevvel 1334, s. 287.

vurgu yaptı. İlâveten de kendileri, milletin hukukunu arayacak olurlarsa yabancı devletlerle işbirliği içerisinde olmakla itham edileceklerini belirterek bu vesile ile imha siyaseti yapılması kararlaştırıldığını bildirmekteydi. Talat Paşa'ya bu hususta yapılan müracaatta Paşa'nın Tekfurdağı'ndan gönderildiğini söylediği telgrafları gösterdiğini ve bu telgraflarda; *"Efendim, biz Türkiye'den kat'iiyen mennun değiliz. Biz Venizelos'un Fırkasına mensubuz. Yunanistan'a gideceğiz, hürriyet ve Meşrutiyet var niçin bize müsaade etmiyorsunuz?"* gibi şeyler yazılı olduğunu da ifade etmekteydi. Bu telgrafla Paşa'nın amacının kendilerini düşürmek olduğunu iddia etmekte ve detaylar hakkında sessiz kalmak, beklemenin katiyen mümkün olmadığını dile getirmekteydi. Dimistoklis Efendi'nin kendisi Tekfurdağı mebusu olduğu halde Tekfurdağı'nda servetinin yağma edildiğini, bunun için müracaat ettiğinde, *"oradan göç eden eşhas meyanında bazı kimseler Yunanistan'a gitmiştir. Bunlar için muhtelif bir komisyon teşkil edilmiştir, o muhtelif komisyona müracaat ile hukukunuzu arayın"* denildiği dile getirmişti. Dimistoklis hiçbir şekilde hukuklarını korumakta başarılı olamadıklarını da söylemekte, burada temsil ettikleri Rum milletinin başına getirilmiş olan felaketleri ve kendi hukuklarının korunmasını ağızlarına almaya imkân olmadığını vurgulamaktadır. Aktardığı mesele hakkındaki evrakı da istenirse arz edebileceğini de belirtti.

Dimistoklis Efendi devamla: Bulgaristan ile sınır düzenlemesi yapıldığını, Meclis-i Ali'nin görüşüne başvurulmadan arazilerin bir kısmının Bulgarlara verildiğini, verilen kısımda çoğunlukla Müslümanlar yaşadığından ve Bulgar zulmünü çok iyi tecrübe ettiklerinden kesinlikle Bulgaristan'a tabi olmayacaklarını söylediklerini ifade ederek, *"Hükümet ne yaptı?"* sorusunu sormaktaydı. Bu soruya *"iki maksat bir araya geldi, Edirne Vilayeti'nin bizde kalan kısmında gelişmiş olup Rumların oturduğu Samakovcık, Üsküp, Yenice gibi yerler halkını hiçbir töhmeti olmadığı halde, caniler gibi yağmagerlikle çoluk çocuklarıyla beraber Anadolu'nun yalnız hayatlarının imhasına elverişli yerlerine gönderdiler ve bunların %90'ının bu şekilde vefatına neden oldular, onların yerlerine Müslümanları yerleştirdiler"* cevabını vermişti.

Dimistoklis Efendi'nin meclisteki konuşması özetle şu şekilde devam etmektedir: Şimdi bu tehcir edilen Rumların %10'u aç, sefil ve perişan halde adeta yaşayan ölü durumundaydılar. Diğer taraftan Üsküp, Samakovcık ve sair yerlerden nakledilen eli silah tutan halka askeri görevler yaptırılıyordu. Hükümetin koruması altında olması gereken ailelerine karşı hükümet taahhüdünü tutmadı ve bu aileler yerlerinden kaldırıldı, ölmelerine sebebiyet verildi. Şimdi bu faciaya ikinci bir facia ekleniyor. Faciada Ermeni vatandaşlarımız da unutulmamıştı. Tekfurdağı'nda yerlerinden kaldırılarak aynı akıbete uğradılar. Enver Paşa üç milyon evladıyla vatani seferber ederek düşmanı yenemediyse de 1.5 milyon halkı öldürdüğü için şimdi bulunduğu yerden iftihar edebilir. Bu facia olmuştur. Şimdi hükümet bir program ile, geçmişteki bu esasların iflas ettiğini ilan etmeli, insani esaslara dayalı tedbirler ile bu meseleyi çözmelidir. Bu yeni program hakkıyla tatbik edilerek Hükümet o vaka esnasında görevde bulunan vali, kaymakam, mutasarrıf gibi memurların gözlerini kapatarak suçlarına bakmalıdır. Yoksa falan memur bunu yaptı mı, yapmadı mı istilam edelim demek doğru değildir. Bazı siyasi vakalarda vakit kazanmak bir başarı etkeni olabilir. Bir an evvel vücudumuzda açılmış olan yaranın genişliği ile uygun acil tedavi yapılmalıdır.⁵

⁵ Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ. 24, C 1, 11 Kânunuevvel 1334, s. 289.

Mecliste takrir üzerinde uzun süren müzakereler yapıldı.⁶ Araştırma konusu Adil Bey'in iddialara verdiği cevaplar olduğu için bu müzakerenin detayları üzerinde durma gereği duyulmamıştır.

II. Adil Bey'in Verdiği Cevaplar ve Savunması

Hacı Adil Bey, notlarında konuyu tam anlamıyla açıklayabilmek için Edirne Vilayeti'ndeki memuriyetinin her iki devresinden bahsetmeyi gerekli görmektedir. Kendisi 1909'da Edirne Valisi olarak atanmış ve bir buçuk yıl bu görevde kalmıştır. Bu dönemde asayiş, emniyet ve nafia işleri valilerin sorumluluğundaydı.

Hacı Adil Bey halkın ihtiyacını her şeyin üstünde tutmuş, huzur, asayiş ve adaletin temini için azimle işine sarılmıştır. Atamalarda, görevden almalarda ve terfilerde Padişahı temsil ettiğinin bilincinde olarak fırkacılık ve şahsi hesapları bir kenara bırakmıştır.⁷

Hacı Adil Bey şehir teftişleri esnasında o zamana kadar hükümetle teması olmayan gayrimüslimlerin arasına karışmış, mekteplerine, kiliselerine girmiş, var olan korku ve endişelerini gidermeye çalışmıştı. Hiçbir yerde metropolitlerini, ihtiyar meclislerini ihmal etmemişti.

O dönemde "Çeteler Kanunu"⁸ adıyla valilere geniş yetki veren bir kanun yürürlükteydi. Bazı olaylar bu kanunun Edirne'de uygulanmasına imkân tanıyabilirdi. Ancak Adil Bey, meşrutiyetten önce ve sonraki zamanı birbirinden ayırmıştı Kanuni yetkilerini çok iyi bilen biri olmuş ve yetkisini kötüye kullanmaktan korkarak her zaman adil olmuştu. Hacı Adil Bey o zaman kendi icraatını takip eden gayrimüslim vatandaşların bu konuda kendisinin tasdik edeceklerini söylemekteydi. Adil Bey, bir buçuk yıllık görevi döneminde Edirne Vilayeti'ne hizmet ettiğini ve görevi aldığından çok daha iyi bir hale ulaştırdığını ifade etmekteydi. Şehirden ayrıldığında gayrimüslim vatandaşların dostça tutumları kendisini son derece memnun etmişti.⁹

Balkan Harbi'nin başlaması yeni bir dönemin başlangıcı olmuştu. Bu harp özellikle dış ilişkileri etkilemiş, dâhilde de asayiş ve sessizliği bozmuştu. Senelerce güçlülük oluşturulmaya çalışılan vatandaşlar arasındaki dostluğu olumsuz etkilemişti. Savaşta dış mihraklar Osmanlı vatandaşı Bulgarların ve Rumların hemşerilerine karşı birtakım cinayetler işlemede etkili oldular. Savaş sırasında Edirne Vilayeti'nde Bulgar veya Rum tecavüzlerine maruz kalmamış hiçbir Müslüman köyü, evi kalmamıştı. Adil Bey Edirne'de yaşanan facialar hakkında da bilgiler vermekteydi. Buna göre; Rumlar, Dedeagaç'taki Müslüman hemşerilerini camiye doldurarak yakmışlar, Müslüman kadınlarını, kızlarını mektebe doldurarak tecavüz etmişlerdi. Sofulu Kasabası karşısındaki Edeköy halkını (yaklaşık 1500 kişi) kesme, yakma suretiyle öldürmüş bazılarına tecavüz etmişlerdi.¹⁰

Hacı Adil Bey, Balkan Harbi'nin son safhalarında Edirne'yi geri alan ordu ile beraber Edirne'ye dönmüştü ancak geride bıraktığı Edirne'den eser yoktu. Güllük gülistanlık yerler

⁶ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 25, C 1, 12 Kânunuevvel 1334, s. 313-323; Ahmet Efiloğlu, "Osmanlı Meclisinde Rum Göçü ve Rum Tehciri Tartışmaları", *History Studies*, C 4/1, (2012), s. 171-195; Kemal Yakut, "İttihat-ı Anasırden Husumete: 1914 Rum Göçü", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 50, (2020), s. 33-35.

⁷ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 5.

⁸ "Şekavetin Men'i ve Mütecâsirlere Ta'kib ve Te'dibi" adını taşıyan bu kanun otuz yedi maddeden oluşmaktaydı. Kanun kısa bir süre sonra bütün Osmanlı vilayetlerinde geçerli olacaktı. Bk. Hasan Taner Kerimoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/2 (2014), s. 164; Mehmet Çanlı, "Balkanlarda Çetecilik ve Komitacılık: II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Oturumlarında Yapılan Tartışmalar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Değerlendirme", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/4, (2017), s. 2841.

⁹ "İttihat Terakki Genel Sekreteri ve Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey'e ait Trakya bölgesindeki Rumlarla ilgili tutulmuş 1334 tarihli defter", İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, (Bel_Mtf, 048048), s. 6.

¹⁰ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 7.

çorak hale dönmüş, yapılar yanmış ve yıkılmıştı. Bir zamanlar tren istasyondan geçerken birbirini selamlayan gayrimüslimler ile Müslümanlar şimdi birbirlerini boğazlıyorlardı. “İşte diyorlardı şu tepenin arkasında tam 11 Müslüman cenazesi Bulgarlarla kaçan Rum ahali tarafından bağlanmış boğazlanmış yatıyor”. Adil Bey, Edirne yolculuğu boyunca bu türlü olaylara müdahale etmek suretiyle ortalığı yatıştırmaya gayret etmiş, Edirne merkezine yaklaştıkça özellikle halkın intikamcı davranışlarına engel olmaya çalışmıştı.

Edirne’ye ayak basar basmaz ilk işi kuvvetli ve adil bir idare kurmak olmuş, araç kıtlığına rağmen kendisi gibi düşünen bazı arkadaşlarıyla birlikte¹¹ intikam ve anarşinin önüne geçecek tedbirlere başvurmuştu. Efkalidis Efendi’nin iddia ettiği gibi gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına düşmanlığı olsaydı ve onun iddia ettiği gibi çetecilik yaptırıyorsa o dönemde en ufak bir talimatının çatışmalara, cinayetlere sebep olacağını söylemekteydi. Bunun sebebi olarak da savaş döneminde Osmanlı vatandaşı olan Rumların gerek şehirde gerekse köylerde oturan Müslümanları korumamalarını, toplu veya münferiden saldırılarda bulunmalarını göstermişti.¹² Adil Bey, iki unsurun mümkün olduğunca birbirleriyle temasını engellemek için gerekli tedbirleri aldığını ve bunda hakkıyla başarılı olduğunu ifade etmekteydi. Bütün Rum ve Ermeni unsurunu Müslümanlara karşı işlenen cinayet ve saldırılardan sorumlu tutmak doğru değildi. Hükümet, suçlular kimler ise onları tespit ederek cezalandıracaktı. Divan-ı Harplerin hükümlerine bağlı kalınması son derece önemliydi. Şahsi hukuki meseleler için mahkemelere müracaat gerektiği üzerinde önemle durmuş, bu konuda gerekli uyarı ve takipleri yapmıştı. Mal ve mülkler konusunda bazı talepleri takip için tali komisyonlar oluşturmuştu. Adil Bey çok sayıda tecavüz ve saldırının önlenmesinde başarılı olduğunu, bu sözlerini o zamanki gayrimüslim vatandaşları teyit edeceğini düşündüğünü ifade etmektedir.¹³

Diğer taraftan hükümete öteden beri ısınamayan idarededeki memurlar, köylüleri memnun edemezdi. Bunların içinde düşman ordusuna katılanlar olduğu gibi askerlikten kurtulmak için kaçan askerler de vardı. Bunlar köylerinde kalan halkı göç etmeye teşvik ediyorlardı.¹⁴

Adil Bey, Edirne’den yapılan Rum göçünün bir nedeni olarak da savaş döneminde işlenen katl, yağma ve tecavüz suçları hakkındaki Divan-Harplere başvuru sayısının artmasını göstermekteydi. Adaletin icrası Rumların hepsini korkutuyordu. Bu dönemde genel af ilan edilmişti ancak Rumlar bunun hiçbir kayıt ve şarta tabi olmayan bir af olmasını istemiş ve bunun için çok çaba sarf etmişlerdi. Adil Bey’e göre kişilerin şahsi hukukunu, can, mal ve ırz güvenliğini korumayacak herhangi bir genel af olamazdı. Böyle olursa halk mutlaka kendi adına adaleti gerçekleştirme ve intikam yoluna gidecekti. Bu nedenle af kanununun ikinci maddesi “hetk-i ırz ve fi’l-i şeni” (tecavüz) suçlarını işleyenleri affetmiyordu. Üçüncü maddesi ise “işbu affın hukuk-ı şahsiye da’vâlarına te’sîri olmayacağını” tespit ediyordu. Kanunun yayımlanma tarihine kadar yerli Rumlar gelen muhacirler karşısında bu suçlardan af ile kurtulmak ümidini beslemişlerdi, şimdi ise bundan mahrum kalıyorlardı.

Efkalidis Efendi’nin suçlamalarından biri de vilayetin nüfus yapısını değiştirmek için Türk hükümetinin çeteler kurduğu bunun sonucunda malları yağma edilen 300 bin Rum’un Yunanistan’a göçe zorlandıklarıydı.¹⁵ Adil Bey’e göre eğer bir baskı varsa o da Rumların vicdanlarında hissettikleri baskı olmalıydı. Bunun Rum göçünde etkisi inkâr edilemezdi. Baskı ve zulümlerle yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalan Müslümanlar ocaklarına dönmekteydi. Bir zamanlar malına, canına, ırzına tecavüz eden ve hala evlerinde oturan, yıkık ve

¹¹ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 8.

¹² İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 9.

¹³ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 11.

¹⁴ TC. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye, Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.04), 788/100-1, 2, 13.

¹⁵ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 12.

harap olmuş evlerindeki eşinin, kızının gelinliklerini taşıyan adamlara karşı elbette dava açacak ve haklarını arayacaklardı. Vapurlar dolusu Makedonya muhacirleri iskelelere akıyor, Makedonya'daki mezalim dillerde dolaşıyordu. Gerçeği ifade etmek gerekirse bu manevi baskılar altında gayrimüslim vatandaşların durumu zorlaşıyordu. Bu da göç etmelerinde etkili olmuştu. Efkalidis Efendi'nin dediği gibi, tertiplenmiş veya başka bir baskı varsa onu dahil de değil, hariçte aramalıydı. Rum mebuslar bu konuda baskı ve teşviklerden bahsedildikçe öfkelenmişlerse de durum açıktı.¹⁶ Göçte ne hükümetin ne de halkın teşvik ve planı yoktu.

Edirne geri alınıp Bulgarlar ile İstanbul Antlaşması imzalandıktan ve kesin sınır belirlendikten sonra, Edirne Vilayeti'nde ilk göç istekleri Babaeski Kazası'nın Alpullu ve civarındaki köylerinde başlamıştı. Bunun yanı sıra Balkan Harbi'nde sağ kanadı oluşturan ordunun ileri harekâtında ordunun yolunu keserek, soğukta ve çamurda binlerce askerimizi mahvettikleri ve öldürdükleri söylenen Kırkkilise-Vize yolu üzerindeki köylerden de göçler başladı. Adil Bey, tarihini hatırlamadığını fakat emniyeti ve huzuru sağlamak için çok hizmet ettiği halktan özellikle de ekonomik hayatta etkili olanlarının göç isteğinin dikkatini çektiğini söylüyordu. Bu durumu araştırdığında, bu kişilerin kendi rızalarıyla mal ve mülklerini kaydetmekte ve azar azar elden çıkarmakta olduklarını gördü. Bir sonraki yıla ait ziraattan feragat ederek hükümete müracaat ediyorlar ve borçlarını ödedikten sonra gitmek istiyorlardı. Babaeski'de kaymakamlık yapan ve o dönemde Yunan kaymakamlığını kabul eden Yani Efendi özellikle Alpullu halkını davet ediyor ve onlara birtakım vaatlerde bulunuyordu. Rumlar, Balkan Harbi sırasında bölgede çok sayıda Müslüman ve askerin canını yakmış, içlerinden silah tutabilecekleri kaçmış kalanlar da artık Osmanlı topraklarında yaşayabilecek manevi gücü kaybetmişlerdi. Geride kalanlar gidenlerin geri döneceğinden de ümidi kesmişlerdi. Bu nedenle tahrik ve teşvikler ile kaymakamlarının vaatlerine kapılarak göç etmişlerdi. Bu türlü maddi ve manevi nedenler böyle bir sonuca neden olmuştu. Adil Bey yönetimi Rum mebuslarının iddia ettiği gibi kendilerine nakil için vapur tahsis etmemişti. Tam tersi Yunan kumpanyaları birkaç vapur tahsis ederek iskelelere yığılan Rumları Yunanistan'a taşımışlardı.

Göç bu şekilde yayılırken, Adil Bey Dahiliye Nezareti'ne bilgi vermiş ve hukukun korunması için tedbir almaktan asla geri durmamıştı. Mutasarrıf ve kaymakamlara Rum göçüne nasihatler vermek suretiyle engel olmalarını, Rumlar gitme konusunda ısrar ederlerse can ve mallarının korunmasını emretmişti. Göçü engellemek için İstanbul'dan gelen müfettişler ve Patrikhane memurları buna şahit olmuşlardı. Birçok yerde köylerden hicret olduğunda o köylerin etrafına her çeşit halk toplanır, bunlardan bazıları çapulculuğa kalkışırdı. Böyle bir duruma kesinlikle mahal verilmemiş, gidenlerin can, ırz ve mallarına hiç kimse tarafından tecavüz edilmemesi konusunda gerekli talimatı vermiş ve uyarıda bulunmuştu. Adil Bey bu uyarı ve ihtarların göç sırasında işe yaradığını ifade etmektedir.

İlk olarak göç eden Rumların beyanatına göre, geride bıraktıkları mallar, önce kendileri tarafından vapurlara doldurularak götürülmüştü. İkinci olarak göç aylarca sürdüğünden azar azar satmışlar, son olarak da ellerinde kalanları da giderken satmışlardı.¹⁷

III. Adil Bey'in Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Seyahati Hakkında Verdiği Bilgiler

Balkan Savaşları döneminde ve savaş sonrasında Balkanlı devletlerin orduları Makedonya'da ilerledikçe ele geçirdikleri topraklarda yaşayan Müslümanları göç etmek zorunda bırakmışlar, barış anlaşmaları imzalandıktan sonra da göç akın akın İstanbul'a doğru devam

¹⁶ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 13.

¹⁷ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 17.

etmiştir. Binlerce Müslüman Makedonya'yı terk etmiş, bu süreç Anadolu'daki Hristiyanlara "misilleme" yapılmasına neden oluşturmuştur. 1914'te Osmanlı Hükümetinin yaptığı misilleme daha çok Batı Anadolu'daki Rumlara yönelik olmuştur.¹⁸ Anadolu'dan Yunanistan'a yoğun bir Rum göçü yaşanmıştır. Osmanlı Hükümetinin "mukabele bil-misil" politikasını uygulaması Rum göçünde etkilidir. Yunanistan göçün nedeni olarak Anadolu'da Rumlara yapılan baskı ve zulümleri göstermiş, bu konuda Osmanlı Hükümeti aleyhinde Avrupa devletleri nezdinde temaslarda bulunmuştur. Patrikhane ve Trakya Rum cemaati de bu konuda aktif faaliyette bulunmakta ve şikayetlerini dile getirmekteydi.¹⁹ Her iki ülkenin göç konusunda birbirlerini suçladıkları görülmektedir. Bu duruma son vermek amacıyla 1914 yılı Nisan ayından itibaren iki ülke göç sorunu etrafında görüşmelere başlamıştır. Görüşmeler mübadele kararının alınması ile sonuçlanmıştır.²⁰ Kararın alınmasıyla Osmanlı Hükümeti Rum göçünün önüne geçilmesi emrini gerekli makamlara bildirmiştir. Buna rağmen Trakya ve Batı Anadolu'dan yoğun Rum göçünün devam etmesi üzere Dahiliye Nazırı Talat Bey Edirne Vilayeti ve Batı Anadolu'dan yapılan Rum göçünün nedenlerini ortaya koymakla görevlendirildi. Talat Bey başkanlığında bir heyet oluşturulmuş, heyet Edirne'ye vardığında Vilayete bağlı yerlere genel bir tebliğ yollamıştır.²¹ Çorlu'da da göçü engellemek için birtakım kararlar alınmıştır.²² Talat Bey heyeti Çorlu'ya gittiğinde heyete Hacı Adil Bey de katıldı.

Hacı Adil Bey kaleme aldığı notlarda bu konuyla ilgili olarak bilgiler vermektedir. Hükümet bu sırada bazı hile yapanların, bunların mallarını ucuz fiyatla sahiplenmelerine engel olacak tedbirleri almıştır. Dahiliye Nazırı Talat Bey bir aralık Rumlara Makedonya'dan göç etmekte olan Müslümanların mübadelesi meselesiyle uğraşıldığından mümkünse halen devam eden göçün engellenmesi yollarını araştırmak üzere Çorlu'ya gitmiş²³ ve Hacı Adil Bey'i de oraya davet etmişti.²⁴ Talat Bey'in beraberinde Emniyet-i Umumiye Müdürü İsmail Bey²⁵ Mülkiye Müfettişi Ali Seyyid Bey ve Tekfurdağı Mutasarrıfı Zekeriya Bey bulunuyordu. Adil Bey'in de iştirak ettiği heyet göç edilen bölgeleri gezdiler fakat sonuç alınmadı. Çünkü halk haftalardan beri eşyasını toparlamış göçe hazırlanmıştı. Hatta bir köyün ihtiyar heyeti "pek âlâ gitmeyiz" diye Talat Bey'e güvence verirken halkın yolculuk çamaşırları yıkadıkları görülmekteydi. Bu nedenle Talat Bey iskelelerdeki vapurlara binilmesine engel olamadı. Henüz köylerinden ayrılmayanların göçüne engel olmak, kesinlikle gitmek isteyenlerin hiç olmazsa tek başlarına gitmesini sağlamak, göçte halkın müdahalesine kesinlikle imkân vermemek, hayvanların alım ve satımında ihtikar derecesinde olan işlemlere engel olmak gibi Adil Bey'in daha önce aldığı tedbirler Talat Bey tarafından da teyit edildi. Ama bu durum da göçü tamamen kesmedi.²⁶

III. 1. Talat Bey'in Seyahati Hakkında Rum Mebusların Meclis-i Mebusan'a Verdikleri Takrir Hakkındaki Düşünceleri

Dahiliye Nazırı Talat Bey'in seyahati ve İzmir bölgesindeki teftişinin ardından 6 Temmuz 1914 (23 Haziran 1330) tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda Rum mebusların verdikleri takrir görüşüldü. Aydın Mebusu Emanuel Emanulidi ve arkadaşlarının verdikleri bu takrirden,

¹⁸ Michael Ilewellyn Smith, *Yunan Düşü*, Ankara 2002, s. 51-52.

¹⁹ BOA, Hariciye Siyasî Kısım Belgeleri (HR.SYS), 2033/1, lef 6.

²⁰ BOA, HR.SYS, 2035/2.

²¹ BOA, HR.SYS, 2033/1, lef. 24.

²² BOA, HR.SYS, 2033/1, lef. 25.

²³ Talat Bey Çorlu'da göçü önlemek amacıyla 12 Nisan'da bazı kararlar almıştır. BOA, HR.SFR.04, 788/100-2; BOA, HR.SYS, 2033/1, lef 25.

²⁴ BOA, HR.SFR.04, 788-100.

²⁵ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 17; Ayrıca bk. Nurten Çetin, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 36.

²⁶ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 17.

göçün nedenleri, mevcut durumun düzeltilmesi ve geleceğin güven altına alınması için Talat Bey'in gezisinden elde edilen sonuçların hükümete sorulmasını talep edildi.²⁷

Adil Bey'e göre Rum mebuslarının takririnde de görüldüğü üzere Rum göçü "tehcir" değil, "hicret" idi. Emanuel Emanulidi Efendi'ye göre İzmir'de Rum göçünün nedenlerinden birisi boykotajdı.²⁸ Edirne Vilayeti'nde böyle bir neden yoktu. Emanuelidi Efendi göçün nedenlerinden biri olarak Rumeli'den gelen muhacirlerin iskanını göstermekteydi. Bu hususta şunları söylemekteydi.²⁹

"Muhâcirin iskânına başlandığınan i'tibâren Rumların da toptan muhâceret etmeğe mecbûr olduklarını gördünüz. Öyle bir ayda beş kişi, on kişi, yigirmi kişi değil, bir ay zarfında veya bir buçuk ay zarfında muhâceret Trakya kıt'asından Aydın Vilâyetine kadar sirâyet etti ve yüzbin yüz elli bin ahâlî memleketlerini terk ederek diyâr-ı ecnebiyeye gittiler".

Adil Bey göçün nedenlerinden biri olarak gösterilen bu iddiaya da açıklık getirmekteydi. Ona göre, Edirne'den göç eden Rumlar için bu husus geçerli değildi. Çorlu'dan göç eden Rumların köylerine daha önceden hiçbir Müslüman ne misafir edilmiş ne de iskân edilmişlerdi. Bu nedenle Edirne Vilayeti'nden yapılan Rum göçü için bu bir neden olamazdı. Emanuelidi Efendi'nin bir diğer iddiası da Yunanistan'a giden Rumların hicretine kanıp onları teşvik ettikleri rivayeti hakkındaydı. Emanuelidi Efendi³⁰ *"Sonra deniliyor ki oraya gitmiş olan Rumlar kendi akrabalarına mektûblar yazmışlar, hicret için teşvîkâtta bulunmuşlar, evet bu olabilir ama böyle mektûbların gelmesi yüz, yüz elli bin muhâcirin birden hicretine bâdi olacak, sebep olamaz"* demektedir. Edirne'den Yunanistan'a yapılan göçte sadece bu nedenin olduğu iddia edilmişti.³¹

Adil Bey ardından Dahiliye Nazırı Talat Bey'in Yunanistan'a yapılan göç nedenleri ile ilgili söylediklerini açıklıyordu.³² Talat Bey, Rumeli mezalimi hakkında bölgeye tarafsız tahkik heyeti gönderilerek durumun incelendiğini bunun için binlerce lira harcadığını ifade etmekte, ancak ne yazık ki Balkan Harbi esnasında insanlık için bir leke olan mezalimin gerçekleştiğini bildirmekteydi. Talat Bey'e göre, yüz binlerce Müslüman muhacirinin işkenceler görerek kaybedilen topraklardan göç etmeye başladıktan sonra, birtakım düşmanlıkların ortaya çıkmıştı. Gelenler Rum köylerine yerleştirilmeye başlanmıştı.³³ Osmanlı Hükümeti de ortaya çıkan durumdan rahatsızdı. Rumeli'den gelen muhacir sayısı 270.000'den fazlaydı. Halbuki doğrudan doğruya Rum köylerine yerleştirilenlerin miktarı beş bini geçmiyordu. Bu nedenle iskân göç için bir sebep değildi.³⁴

Talat Bey, Rumların önce Edirne Vilayeti'nden göçe başladıklarını ve göçün önce Patrikhane tarafından haber verildiğini söylüyordu. Talat Bey'in ifadesine göre, Patrik hiçbir şikâyet olmadan yalnızca haber vermişti. Edirne Vilayeti'nin bazı Rum köyleri göç ediyorlardı. Patrik bunun hükümetin arzusuna uygun olup olmadığını sormuş, Talat Bey'den hükümetin bunları şiddet yoluyla engellemeye hakkı olmadığını, usulünce hükümete müracaat etmelerini, hükümetle olan alacaklarını kesmelerini ve alacakları izin belgesiyle giderlerse, hükümetin bunları

²⁷ Memâlik-i Osmaniye'nin sekene-i kadimesinde olan Rum unsurunun muhâceretini men' ve memleketin hâl-i tabiisine ircâni te'mîn için Aydın Vilâyeti'ne ve diğer bazı mevâkie azîmet eden Dâhiliye Nâzırı Talat Beyefendi hazretleri ahîren avdet buyurmuş olduklarından hâl-i hâzırın islâhı ve âtinin te'mîni için ittihâz olunana tedâbirin ve esbâb-ı muhâceretin hükümetten sû'âl olunmasını teklîf ediyoruz. 18 Haziran 1330. Bk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 606.

²⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 612; Zafer Toprak, "İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, S. 29/30, (1985), s. 180; Nurten Çetin, "1914 Osmanlı Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, (2010), s. 152-154; Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, V/13, (2006), s. 95-100.

²⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 610.

³⁰ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 610.

³¹ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 22.

³² Talat Bey'in cevapları için bk. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 611-613.

³³ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914), s. 611.

³⁴ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 24.

alikoymaya hakkı olmadığı cevabını almıştı. Ardından Patrikhane adına papazlar göndermelerini ve göçü önlemek için nasihat etmelerini istemişti. Nasihatçi papazlar gönderilmiş ancak olumlu netice elde edilemediğinden papazlar geri dönmüşlerdi.

Talat Bey Rumların göç nedenleri hakkında şunları dile getirmiştir: Edirne'deki Rumlar komşularına, eski vatandaşlarına karşı gerçekten son derece çirkin, kötü tecavüzlerde bulunmuşlardı. Hatta bunlardan bazıları tutuklanmış, muhakeme edilmiş ve ceza almışlardır, bir kısmı ise kaçmıştı. Ancak düşünülmeliydi ki iki komşu arasında böyle bir olay yaşanmış, sonra da eski hükümet yeniden kurulmuş. Artık bunların aralarında da eski komşuluk kalır mıydı? Bunlar birlikte yaşayabilirler miydi? Elbette ki birlikte yaşayamazlardı ve utandıklarından, korktuklarından göç etmişlerdi. Sonra doğal olarak gelen muhacirler Rumların göç etmesine üzülmemişlerdi. Bilakis bu duruma memnun olmuşlar, onlarda bazı şikayetlere başlamıştı. Talat Bey buna dair çok sayıda şikâyet almıştı. Tahkikat sonucunda bunlar doğru çıkmıştı.³⁵ Hükümet gerekli tedbirleri almıştı. Sadrazamın emriyle Talat Bey Trakya'ya giderek yerinde incelemelerde bulunmuş, hiçbir yerde köylüye tecavüzler olmadığını anlamıştı. Yalnız etrafı korku ve endişe sarmıştı. Buradaki Rumlara mümkün mertebe güvence vermiş fakat bundan istediği sonucu alamamıştı. Rum köyleri maruz kaldıkları baskılar nedeniyle göç ettiklerini söylemekteydi. Oysaki hükümetin memurları hiçbir baskı yapmadıklarını, Rumların etrafı saran korku nedeniyle göç ettiklerini dile getirmekteydi. Talat Bey bu nedenle göçü kesin olarak engellemek için harekete geçmişti. Yalnız hükümetle ilgisini kesen ve münferiden göç etmek isteyenler olursa bunların Tekfurdağı yoluyla gitmelerine izin verilmişti. Rum Mebuslar bunun da baskı olduğunu söyleyince göçü kesin olarak yasaklamıştı.

Hacı Adil Bey, Talat Bey'in Meclis-i Mebusan'da Rum göçü hakkında yaptığı konuşmalarını bu şekilde aktardıktan sonra, geri dönüşleri meselesine değinmektedir. Talat Bey'in bu konuyla ilgili ifadeleri de özetle şu şekildedir:

Bu mesele bütün göç meselesi kadar önemlidir. Bunların bir kısmı Yunanistan'a gitmiş, yerlerine gelen muhacirler iskân edilmişlerdi. Bununla birlikte çok sayıdaki muhacir de perişan bir hâle düşmüş, hayatını kaybedenler olmuş bazıları da açıkta kalmışlardı.³⁶

Şimdi gidip bunları kollarından tutarak sokağa atmak, gidenleri getirip tekrar yerlerine iskân etmek sorundu. Bunu her iki hükümet dikkate almıştır. Her iki taraftan da göç etmek isteyenlerin zarar ve ziyana uğratılmaması için göçlerini sağlama ve o ana kadar giden Rumların ve gelen Müslümanların emlak-ı gayri menkullerini mübadele etmek üzere her iki hükümet delegeler tayin ederek bir komisyon kurmuştu. Talat Bey komisyonun sağlıklı bir şekilde çalışarak sonuca ulaşacağına inanmaktaydı.³⁷

Talat Bey'in Meclis-i Mebusan'daki açıklamalarını aktaran Adil Bey ardından bu süreçte kendisinin tutumunu ifade etmiştir. *"Elimi vicdânuma bastırarak Cenâb-ı Hakk'ı iştihâd ederim ki Rum hicretinde ne bir tertîbim vardır ne de böyle bir tertîbe muttaliim... Hicrete elimden geldiği kadar mâni' olmak istedim. Fakat muvaffak olamadım. O vakit bu hicretin muhâcirlerin taharrüm olan hukûki şahsiyesi mahfûz olmak, geride kalan ahâliyi ahlâksızlığa sevk etmemek sûretiyle vukû'una sarf-ı himmet ettim. Bu hâl boğazların istirdâdına kadar zamân zamân devâm etti. Boğazlar kapandıktan sonra Dimetoka tarîkiyle da biraz hicret vukû' buldu ise de Bulgarların Rumlara îkâ'ettikleri müşkilât ve tecâvüzât o tarîk ile hicretin önünü aldı."*³⁸

³⁵ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 24-26.

³⁶ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 32.

³⁷ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 17.

³⁸ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 17-19.

I.Dünya Savaşı başladıktan sonra, eğer Dimetoka yolu biraz daha açık kalsaydı vilayette Rumlardan çok azı kalacaktı. Çünkü Rum mebusların açıklamalarına rağmen ortada bir gerçek vardı ki o da Osmanlı ordusunda çalışmayı istemiyorlardı. Fırarla münferit göçler artıyor böylece köyler boşalıyordu. Hatta göçü engellemek için gönderilen jandarma kumandanına karşı Rum köylerindeki kızlar “*bizi hicretten niçin men ediyorsunuz? Bilmiyorsunuz ki gençler hep hicret ettiler...*” diyerek şaka yapmaktaydılar.

Işıklar Köyündeki Manol Kahya'nın ifadesi *biz zenginler hicrete taraftar değiliz, fakat ekseriyet halk hicret taraftarıdır, çünkü onlar bize diyorlar ki, fakiriz, sizin esiriniziz, yerimiz, yurdumuz, arazimiz hep sizin taht-ı tesirinizedir. Drama, Siroz gibi altın ovalarından gelenlerin o güzel evlerine, münbit ve mahsuldar topraklarına biz niçün gitmeyelim ve sizin gibi zengin olmayalım biz de onlardan ayrılamıyoruz. Çünkü yalnız zengin olanların ki ahalinin yüzde onu gitmese buralarda kalmasında faide yok, zarar vardır. Onun için hicret edeceğiz*” şeklindedir. Bu ifadeler, Rum göçünde etkili olan başka bir amili göstermekteydi.

Adil Bey ardından savaşın başlamasıyla ortaya çıkan durumdan bahsediyordu. Gelibolu Sancağı neredeyse tamamen savaş alanı olmuştu. Bu bölgedeki Müslüman ve gayrimüslimler yerlerinden çıkarılmış ve dahil vilayetler ile Anadolu'ya sevk edilmişlerdi.³⁹ Vilayetin Marmara sahil köyleri de zaman zaman gerek duyulan askeri tedbirler nedeniyle tahliye edildiler. Adil Bey elinden geldiği kadar halkın hukukunu korumuştur. Bir köyün hemen kaldırılması Kumandanlık tarafından emredildiğinde sebebini sormuş, bunlara yer ayarlamış ve emri ondan sonra yerine getirmişti. Genel idari teşkilatı daha kuvvetli ve kontrolü daha kolay olan kaza ile liva merkezlerinde şüpheli bir durum varsa da buralardaki halkın askeri nedenlerle çıkarılmalarına izin vermemişti. Nitekim Marmara sahilde olduğu halde, Şarköy, Mürefte hatta Rumlar için makbul bir yer olan Havra ile Tekfurdağı Rumları bu şekilde yerlerinde bırakılmışlardı.

Adil Bey, Efkalidis Efendi'nin dediği gibi Rumları imha etme işinin başında olsaydı bu askeri tedbirlerden istifade edeceğini, bütün bu merkezin Rum halkını Anadolu'ya nakledebileceğini söylemektedir. Devamla “*Niçün bunlar kaldı? Niçün sancağa tâbi' Uzunköprü, Dime-toka, Mustafapaşa'daki Rum ahâlisi kesr olan kazâların kezâ Kırkkilise, Lülebergos gibi yerlerin Rum ahâlisi yurdlarında, iş ve gücünde kaldılar? Niçün Edirne merkez kazâsının otuz kırk bin Rum ahâlisinden bir ferdin -muhâsara zamânında ba'zularının müslümânlara yaptıkları taşkınlıklara hattâ cinâyâta rağmen- burnu kanamadı? Hicretin vilâyetçe müretteb bir tazyîk netîcesi olduğu iddiâsı bu gibi hakâyık-ı müsbiteye karşı bâtıldır. Acabâ vilâyet hâricinden bu işi teşvîk edenler var mı idi?*” diye sormaktaydı.⁴⁰

Adil Bey, bir aralık Keşan ve İpsala kazaları havalisindeki Paşayığit, Beğendik, Maltepe gibi büyük köyler ile Meriç vadisinde bulunan bazı Rum köylerinin hicret için topluca ayaklandıklarını haber alınca,⁴¹ derhal bölgeye gitmiş ve on binlerce Rum ahalinin içine girerek göçlerine engel olmayı başarmış hepsini yerlerine döndürmüştü. Göç etme isteklerinin nedenlerini kaydetmek üzere Gelibolu mutasarrıfı ve jandarma kumandanını o bölgeye göndermişti. Bu sırada Vilayet dışından bazı kişilerin Meriç'i geçerek Batı Trakya ile İstanbul arasında dolaştıklarını haber almıştı.⁴² Derhal Nezaretten durum hakkında bilgi istedi. Nezaretin bu durumdan bilgisi olmadığını öğrendi. Hatta halkı göçe zorlayan memurların bir daha devlet

³⁹ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 21.

⁴⁰ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 23-25.

⁴¹ O sırada yapılan hicretler münferiden ve nihayet iki üç aile bir arada olmaktadır.

⁴² İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 27.

hizmetine alınmamaları suretiyle azledilmeleri, subayların Yemen'e sürgün edilmesi gibi cezalar verilmesi kararlaştırılmıştı. Adil Bey, hariçten ve halktan şüphe duyulanların derhal tutuklanarak merkez vilayete gönderilmeleri için gerekli yerlere emir vermişti. Halkın korku ve endişesinden istifadeye kalkışan çapulcu bazı kişiler tutuklanarak Divan-ı Harbe sevk edilmişler, Rumlar sakinleşmişti. Adil Bey 1914 senesinin Mayıs ayında meydana gelen olaylara ait evrak ifademini resmi kayıdır diyordu. Ardından bu cevabi şifre telgraflara yer vermişti.

Birinci cevapta, daha öncelerde çok defa arz olunduğu gibi, bölgesel tecavüzün önünü almak için imkân derecesinde çalışılmaktaydı. Ancak Rumları göçe teşvik eden nedenlerin İstanbul'dan geldiği kanaatinin de giderilmesi lazımdı. Bir gün önce Uzunköprü'de tutuklanan Florinalı İbrahim Yahya isminde birisi Müdafaa-i Milliye ve Cemiyet-i Harbiye-i İslâmiye ve Merkez-i Umumî tarafından oluşan bir heyetin dokuz askerle beraber Rumları göçe sevk etmek için geldiğini ve firar etmiş olan arkadaşlarından beşinin İstanbul siyasi polis memurlarından, birinin de Merkez Kumandanlığı memurlarından olduğunu söylemişti. Birisi çorapçı diğerleri kunduracı esnafıydı. Bu gibi kişilerin yakalandıkları yerlerde derhal tutuklanmaları ve merkeze sevkleri hakkında talimat verildi. Tutuklananlar ile ilgili inceleme sonuçlarını arz etmişti. Bu tür heyetlerin ve çapulcuların vilayete musallat olup olmadıklarını araştırmak devletin kararı olacaktı.

İkinci cevabi telgraf 28 Mayıs 1914 (15 Mayıs 1330) tarihlidir. Buna göre, siyasi polis memurlarından birkaç kişinin kaybolduğu, nereye gittiklerinin bilinmediği ve kayıtlarının silindiği polisi müdürünün ifadesinden anlaşılmıştı. Takibin artırılması, bu serserilerin yakalanması ve yakalananların da İstanbul'da Divan-ı Harbe sevki bildirilmekteydi.

Üçüncü telgrafta, bu kişilerin yakalandığı ve 9 Mayıs'ta İstanbul'a gönderildikleri bildirilmiştir. Birkaç serserinin yaptıkları nedeniyle belki haksız yere birkaç masum ve işgal edilmiş memurun da canı yanacaktı. Devlet hizmetinde bir daha görev verilmeyerek memurların azli, subaylar için kayıtlarının silinmesi, askerlerin de Yemen'e sürgün gönderilmeleri doğru bir uygulama değildi. Bu durum karşısında mülakat için İstanbul'a geliyorum demektedir.⁴³

Adil Bey göçün nedenleri hakkında zaman zaman hatta I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra bile, Nezareti uyarmaktan geri durmamıştı.⁴⁴ Eğer bir planlama ve teşvik olacaksa bunun vilayet dışında yapılması gerekirdi. 1914 yılı Eylül ayındaki yazışmalar incelenirse bu önerileri görülecekti. Efkalidis Efendi'nin dediği gibi "ameliyât-ı imhâiye" değil bilakis "ameliyât-ı tahlisiye" başında bulunduğu anlaşılacaktı. Adil Bey Rum vatandaşları ve metropolidlerle iyi geçinmişti. Keşan çevresindeki Rumların göçüne engel olmuş, Tekfurdağı Metropolitini kendisine şükran ve minnetini bildirmişti.⁴⁵

Adil Bey, "Edirne Vilayeti'nden kaç kişi göç etti?" sorusunu sormakta ve şu yanıtı vermektedir: Bunun hesabı nüfus kaydına nazaran tespit edilebilirse de Balkan Harbi Vilayeti karıştırmıştı. İstila edilen yerlerdeki Rumlardan bazıları Osmanlı ordusunun ileri harekâtından önce gitmişlerdi, bu nedenle bulunacak rakam gerçeği yansıtmayacaktı. Efkalidis Efendi'nin gösterdiği 300 bin sayısı mübalağalı idi. Seferliğe kadar göç edenlerin sayısı 200 bini geçmezdi.

Efkalidis Efendi Samakovcuk, Yenice, Üsküp Rum köylerine Bulgaristan'a terk edilen topraklardan gelen Müslümanların iskân edildiğini, buradaki Rumların çeteler yoluyla göç ettirdiklerini iddia ediyordu. Adil Bey, Üsküp Rumlarının çoğunluğunun Bulgaristan ile anlaşmadan çok daha önce göç ettiklerini söylemekteydi. Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında

⁴³ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 30.

⁴⁴ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 29.

⁴⁵ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 31.

tespit edilen sınırın diğer tarafında kalan Müslümanlardan hiç kimse Samakov-Demirköy-Yenice taraflarına yerleştirilmemişti. Göç eden Rumlardan kalan köylere yerleştirilmişlerdi. Bazı köylerde Bulgarlardan aynı derecede korkmuş olan sınırdaki Rumlar dini liderlerinin talep ve müracaatları üzerine bu köylere muhtelifen yerleştirilmişlerdi. Yani Efkalidis Efendi'nin Samakovcuk adını verdiği Demirköy bölgesinde meydana gelen göçte Bulgaristan'dan gelecek halkın etkisi yoktu. Peki işin gerçeği nedir?⁴⁶ diye soran Adil Bey cevabı şöyle vermişti:

Bunu açıklamak için biraz geriye gitmek gerekiyordu. Birinci Edirne Valiliği döneminde yaptığı incelemelerde, Edirne Vilayeti'nde Rum faaliyetinin siyasi merkezi daha çok Kırkkilise, Vize, Samakov, diğer adıyla Yeniköy-Yenice ve Midye bölgesiydi. Buraların Balkanlar olması, Rum emelleriyle Bulgar emellerinin burada çakışması, Rum çeteciliğinin düzenli teşkilat ile idaresine yardım etmişti. 1910 (1326) senesindeki valiliği döneminde bu teşkilat hakkında bir hayli delil eline geçmişti. Hatta o dönemde işlenen bazı siyasi suçların incelenmesi Vize Metropolithanesi'nde bile söylenti haline gelmişti. Adil Bey, Efkalidis Efendi'nin iddia ettiği gibi "eğer ben yabancı düşmanı olsaydım, eğer ben vilayet'in asli simasını değiştirmek isteseydim, Rumları göçe sevk etseydim, "tehcire" önce geçmişi bilinen bu yerlerden başlardım. Fakat ben birinci vilayetimde aldığım dersten istifade ederek bu bölgede her şeyden önce batıya gidecek şosesler, tanzim karakolları inşa ettirmeye, zengin demir madenine sahip olan bu araziye bir taraftan İğneada Limanına diğer taraftan Kırkkilise-Çerkezköy şosesine bağlamaya çalıştım" diyordu.⁴⁷

IV. Adil Bey'e Yapılan Suikast Girişimi ve Sonraki Gelişmeler

Adil Bey, Edirne'nin 23 Temmuz 1913 tarihinde Bulgarlardan geri alınmasından sonra, önce Vilayete gelip dolaşmış, halkla görüşmüş onlara güven verecek sözler söylemişti. Ardından buralarda yapılacak imar ve inşaat işlerini tespit etmiş ve derhal işe başlamıştı. Adil Bey, Efkalidis Efendi'nin kendisine iftira attığını söylemekteydi. Ormanlarına güneşin girmedığı birçok yerde bulunan bu bölgedeki Osmanlı tebaası Rumlar (daha önce Bulgar eline geçen savaş nedeniyle firara müsait olan kısımlar müstesna) Osmanlı Devleti'nin Savaşa girmesinin ikinci yılına kadar yerlerinde kalmışlardı. Etrafta meydana gelen birçok cinayete rağmen, onlara kimse dokunmamış ve refah içinde yaşamalarını sürdürmelerine çalışılmıştı. Bütün bu iyi niyetlere rağmen siyasi nedenlerle ihtirasları söndürmek mümkün olmamış, kendilerinin iyiliği için yapılan icraata güvenmemişlerdi. Eşi ve sekiz yaşındaki büyük oğlu ile denize kadar yapılan şosenin açılışını yapmak üzere bölgeye gitmiş, halka yapılacak projeleri anlatmıştı.⁴⁸ 1915 yılının Ağustos ayında Yenice, Demirköy, Karacadağ, İğneada boylarını, kasaba ve köylerini teftişten dönerken kaza merkezinin beş kilometre yakınında saldırıya uğramıştı. İki cepheden açılan ateş sonucu oğlu şehit olmuş, şoförü yaralanmış, Adil Bey mucize eseri kurtulmuştu.⁴⁹

Edirne Vilayeti'ndeki Rumların siyasi teşkilatlarına karşın yollar açmış, sahillerinde vapur işletmesi kurarak herkesin faydalanmasını sağlamış ancak valilik dönemindeki bu çalışmalarını sonuçsuz kalmıştı.

Adil Bey'e yapılan saldırı hadisesi ile ilgili olarak Trabzon Mebusu Yorgi Efendi bunun Adil Bey'in çobanları tarafından yapıldığını iddia etmektedir.⁵⁰ Adil Bey ne kendisinin ne de

⁴⁶ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 34.

⁴⁷ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 35.

⁴⁸ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 36.

⁴⁹ Adil Bey'in verdiği bu bilgilere karşılık, Mehmet Aldan, İz Bırakan Mülki İdare Amirleri adlı eserinde Adil Bey'in Kırklareli Sancağı'na bağlı Demirköy Kaymakamı Köprülü Hamdi Bey zamanında yapılan bir caminin açılış törenine katılmak için gittiğini, bölgede Bulgar çetelerinin saldırısına uğradıklarını ve Adil Bey'in oğlunun bu saldırıda şehit edilirken, şoförünün de yaralandığını yazmaktadır. Akt., Birbudak, age, s. 39.

⁵⁰ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 37.

ziraatla uğraşan kardeşlerinin o tarihte tek bir koyunu olmadığını söylemekte, *Türk ordusunun bu bölgeyi geri almasından o ana kadar gelen süre içerisinde bölgede çok sayıda muhaciri öldüren, jandarmaları da idam eden bu çobanlar değil ya?* diye tepkisini dile getirmekteydi.

Adil Bey Edirne merkeze döndüğünde kentteki Rumlar valinin beyin uğradığını duymuş, Müslümanların kendilerine saldıracaklarından endişe etmiş ve heyecana kapılmışlardı. Adil Bey onlara güvence vermeye çalışmıştı. Merkeze dönüş yolculuğunda Yenice'nin müslim ve gayrimüslim halkını yatıştırmaya gayret etmişti. Yenice'de ve Demirköy'de temaslarda bulunduğu halkın cinayet karşısında tedirgin oldukları ve olayın faileri hakkında bilgileri oldukları anlaşılmaktaydı. Adil Bey halkın huzurunu sağlamak için ormanda takibat başlattı. Şose asayişinin sağlanmasını emretti ve merkeze dönerek olayı detaylı bir halde gerekli makamlara bildirdi. Bulgaristan'ın savaşa girip girmeyeceğinin kuşkulu olduğu, tam sınırda Rusların sahillerde torpidolar dolaştırdığı bu dönemde asker ve diğer firarilerin toplandıkları bir bölgede yapılan bu taarruz ve cinayetler dikkati çekmeye yeterdi. Bunun için Adil Bey'e gelen cevap o bölgedeki halkın sahile doğru çektilmesi bu konuda Harbiye Nezareti ve orduya gerekli emirlerin verildiği idi. Adil Bey, jandarmanın balkan takibatından o ana kadar bir netice alamadığını, bu defa da başarısız olunacağını, bu işin bu şekilde çözümlenemeyeceğini bildiğini Nezarete bildirmişti. Harbiye Nezareti anında Gümölcine'ye geçmek üzere o sırada Uzunköprü'de tuttuğu Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelenlerinden bir subayın kumandasında 60 askeri o bölgede takibat yapmakla görevlendirmişti.⁵¹

Adil Bey bu bölgede kalanların daha önce de ifade ettiği gibi, çoluk çocuktan oluştuğu, hiçbir şekilde saldırı ve tecavüze maruz kalmadıkları fikriyle Vilayet jandarma alay kumandanını, Kırkkilise Mutasarrıfını bu işle görevlendirmiştir. Alay kumandanı haliyle ordu tarafından da vazifelendirilmişti. Adil Bey kendilerine verdiği emri şöyle yazmıştı:

Su-i kâsd tertîbâtında alâkâdar olanları maznûn olanların bi't-tefrîk edevât-ı lâzimesiyle Dîvân-ı Harb'e sevkini, ahâlinin emvâl-i menkûlesini birlikte alınmasını, ve esnâ-yı râhda her türlü tecâvüzden mâsûniyetlerinin te'mîni (ve Harbiye Nezâreti'nce me'mûr edilen efrâdın taşkınlık gösterebileceği ihtimâline binâen onların tahliye işine hiçbir sûrette müdâhhale ettirilmemesini) kâfilelere yalnız jandarma efrâdının terfîkini, ahâlinin götüremeyeceği eşyânın defteri tutularak kilisede birleştirilmesini, müslümân ahâli-i kadîmenin, muhâcirinin, me'mûrünün kendi hesâblarını ahz ve mübâyaa şeklinde eşyâ almamasını, nakl sırasında iâne ve hibe nâmıyla nesne alınmamasını, sûret-i kat'iyeye ve ekâdede emr ve tebliğ eyledim.

Adil Bey verilen bu işlerin verilen emre uygun şekilde yerine getirildiğine inandığını söylemektedir. Bilahare yazılan emrin suretini vermektedir.

1. Deyrköy (Demirköy), Vize, Saray kazâları dâhilinde dolaşan erbâb-ı şekâvete yataklık ettikleri anlaşılın İnceköy, Deyrköy, Ayastefanos, Örencik, Üsküb köyleri ve bu havâlîde bulunan bi'l-cümle çiftlikler ve mandıralar tahliye edilecektir. Şu kadar ki tahliye fikri ibtidâ izhâr edilecek su-i kâsd tertîbâtında müşevvik ve alâkadâr olmaları maznûn olanlar tefrîk edilerek edevât-ı lâzimesiyle Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye sevk olunacaktır.

2. Bu tefrîk mu'âmelesinden sonra ahâli alabilecekleri emvâl-i menkûleleri ve develeriyle birlikte kâfile kâfile Tekfurdağı'na nakl edilecektir. Şöyle ki hükûmet-i mülkiye, gidecek ahâlinin kâfilesini tertîb eder, alabileceklerini tefrîk ettirir ve kaç nüfûs ile arabadan mürekkeb bir kâfilenin hangi sâatte hareket edebileceğini ta'yîn ederek keyfiyeti derhâl alay kumandanına haber verir. Gerek Dîvân-ı Harb'e sevk olunacak eşhâsı ve gerek Rum ahâli güzergâhının ta'yîni, esnâ-yı râhda bunları her türlü tecâvüzden

⁵¹ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 38-39.

mâsûniyetlerinin te'mîni jandarma alay kumandanına âid vezâifdendir. Bu yolda kâfilelere yalnız jandarma efrâdı terkîn olunur.

3. *Ahâlinin götüremeyeceği emvâl-i menkûle, kilise derûnunda veyâ birkaç hânedede birleştirilecek, hâneler güzelce kapadılacaktır. [Zuhûr edecek eşyâ-yı askeriye ve emiriye bittabi derhâl yerli yerine teslim olunur.] Su-i isti'mâl veyâ telef ve zâyi' vukû'una meydân verilmeyecektir. Bilhâssa hayvânâtın ve arabaların bir defteri tutulacak ve her şeyden evvel hayvânât taht-ı emniyete alınacaktır. Bu husûsâtta livâ ve kazâ ve nâhiye teşkilât-ı idâriye ve inzibâtiyesi alâ-merâtibihim birinci derecede mes'ûl ve alâkadârdır.*

4. *Tahliye edilecek köylerin şu sûretle terâküm eden emvâl-i menkûlesi ve hayvânâtı işbu emirle bu işe me'mûr edilen Livâ İskân-ı Muhâcirîn Me'mûru Şevket ve Vilâyet İskân-ı Muhâcirîn me'mûrlarından Hâfız Râşid Efendilerin dâhil bulunacağı bir komisyon ma'rifetiyle esâmisi bir sûrette sebt ve tahrîr edildikten sonra bu bâbda makâm-i vilâyetten verilecek emre muvâfık hareket olunacaktır.*

Komisyon işe başlayıp alâ-vechü'l-müfredât eşyâyı sebt ve tahrîr etmezden evvel zâyi' ve telef veyâ sû-i isti'mâl vukû'undan hükûmet-i mahalliye mes'ûldür ve bu gibi zâyi'e sebebiyet vermemek için lâzım gelen tedâbîr ittihâzında alay kumandanına mürâcaat derhâl is'âf olunacaktır.⁵²

5. *Müslümân ahâlî-i kadîme veyâhûd muhâcirînin ve bilhâssa me'mûrîn-i devletin kendi hesâblarına ahz veyâ mübâyaa şeklinde eşyâ almaları kat'iyen men' edilecektir. Kezalik tahlîye ve sevk işinde bunların müdâhalât-ı husûsiyeleri kat'iyen men' olunacaktır.*

6. *Teşkilât-ı Mahsûsa efrâdna tahlîye ve sevk işinde hiçbir vakit fi'ilen bir vazîfe der-uhde edilmeyecektir.*

7. *Nakl için Rum ahâlînin kendi arabaları kâfi olmayan yerlerde tesrî'-i nakliyât için islâm ahâli-den araba isticâr ve tedâriki ve Zabtiye Nezâreti altında Rumların bu vesâit ile nakli dâhi câizdir.*

8. *Sû-i kasdde alâkadâr olanlar tefrîk olunduktan sonra köylerin tahliye ve sevkî teşkilât-ı mülkiye ve inzibâtiye gönderilerek bir sıra ve tertîb-i mahsûs altına konulabilir.*

9. *Tahliye ve sevk sırasında her ne nâm ile olursa olsun iâne ve hîbe nâmıyla Rum ahâlîden nesne almak kat'iyen memnû'dur.*

10. *İşbu emrin bir sûreti Kırkkilise, Tekfurdağı mutasarrıflıklarıyla (...) Jandarma Alay Kumandanı Ziya Efendi'ye tebliğ olunmuştur. Mutasarrıf beyler icâb edenlere sûret-i mahremânedeki tebliğât-ı münferidede bulunacaklardır.*

26 Ağustos sene 1331 (8 Eylül 1915)⁵³

Efkalidis Efendi Adil Bey'in imha işinin başına geçmiş bir vali olduğunu iddia etmişti. Hacı Adil Bey, eğer bu amaçla göreve geçmiş bir vali olsa bu masum halkı buldukları yerde imha ettireceğini, tam tersine onların canını kurtardığını söylemektedir. O sanıkları ayırmış ve Divan-ı Harbe sevk ettirmiş ve durumlarını bizzat takip etmişti. Divan-ı Harp üyelerinin kararlarını etkiler düşüncesiyle hiçbir müdahalede bulunmamış ve açıklama yapmamıştı.⁵⁴

Efkalidis Efendi'nin Ermeniler ile ilgili yaptığı açıklamaları ile ilgili olarak şu bilgileri vermektedir:

Adil Bey, Ermenilerin kesin şekilde tehcir edilmesine daima muhalefet etmişti. Balkan Savaşında olumsuz hareketlerde bulunan ve başka yerlere nakledilen özellikle Tekfurdağı ile Malkara Ermenilerinden birçoğu, Edirne Ermenilerinin ise az bir kısmı Edirne'nin geri alın-

⁵² İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 40.

⁵³ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 29-30.

⁵⁴ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 40.

masından sonra geri dönmemişlerdi. Edirne Vilayeti'nde bulunduğu görevi döneminde Ermenilerin genel olarak tehcirine gerek yoktu. Valiliği döneminde Tekfurdağı'ndan tehcir edilenler ülkenin güvenliği hakkındaki emre istinaden hükümetin uygun gördüğü yerlere nakle edilmişlerdi. Adil Bey Edirne'ye geldiğinde buradan neredeyse hiçbir Ermeni'yi çıkarmamıştı.⁵⁵

Efkalidis Efendi şunu bilmeliydi ki, Adil Bey iddia edilen imha işinin başında olduğu için Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmemişti. Bulgaristan ile yapılan sınır düzenlemesi hakkındaki anlaşmadan⁵⁶ sonra Edirne Vilayeti'nde bir dakika bile olsun durmayacağını devlet görevinden çekileceğini mesai arkadaşlarına söylemişti. Karaağaç'ın Bulgarlar tarafından işgal tarihi olan 28 Eylül 1915'te Edirne'den ayrılacağını kesin şekilde sözlerine eklemişti. Bunun üzerine hükümet tarafından o sırada boş olan Bursa Mebusluğuna aday gösterilmişti. Sonra Meclisi Mebusan'da çoğunluğun oyu ile Meclis-i Mebusan başkanlığına getirilmişti. Adil Bey, "Efkalidis Efendiye temin ederim ki Bulgaristan tashih-i hududu olmasa idi Edirne'den ayrılmazdım", kendi telakkileri veçhile ameliyât-ı imhâ'îye başında bulunarak değil, hayâtımı o güzel vilâyetin mâsûn ve sa'âdete bi-hakkın tenşe ve müstehak ahâlîsini tatbîk ve terkîn vesâ'ilinin istikmâliyle geçirirdim" diyordu.⁵⁷

V. Adil Bey'in Tutuklanması ve İfadesi

İtilaf devletleri Mütareke döneminde I. Dünya Harbi ve tehcirden sorumlu tuttukları hükümeti üyelerini ve ittihatçıları tutuklamaya başladılar. 30 Ocak 1919'da İngilizler tarafından tutuklananlar arasında Hacı Adil Bey de bulunmaktaydı. Hacı Adil ve beraberindekiler Sirkeci'de Sansaryan Hanında bulunan polis merkezine götürüldüler. 1 Mart 1919'da Bekirağa Bölüğüne nakledildiler. Hacı Adil Bey üç ay burada tutuklu kalmış ardından Malta'ya sürgüne gönderildi.⁵⁸

Hacı Adil Bey tutuklanmasının 45. günü olan 15 Mart 1919'da Cumartesi saat 11:00 ile 13:00 arasında Hâkim Cevad Bey tarafından sorguya çekildi. İfadesine göre sorgusu şu şekilde gerçekleşti:

1. *Tercüme-i hâlim: Târîhleri takrîben zikr ederek hülâsa ettim.*

2. *Cem'iyete târîh-i intisâbım: Târîhi hâtırımda olmadığımı söyledim.*

3. *Cem'iyete teşkilât-ı hafıyye devâm etti mi?: Ben İttihâd ve Terakkî Cem'iyeti Kâtib-i Umûmi-liği'ni Edirne Vilâyeti'ndeki icrâât ve harekâtımda gösterdiğim istikâmet kânûn dolayısıyla intihâb edildim. Kongreyi teşkil eden a'zânın ba'zıları da cem'iyeti asrî bir fırka-i siyâsiye hâline ifrâğa ma'tûf idi. Bu vazîfeyi de aynı istikâmet ve dürüstî ile nizâm-nâmesine tevfikân îfâ ettim. Zamân-ı idâremde Cem'iyet'in hiçbir teşkilât-ı hafîsi yok idi.*

4. *Ba'zı gazetecilerin ve Zeki Bey'in katli sizin kâtib-i mes'ûllüğünüz zamânına tesâdüf ettirmiş?: Ben kâtib-i umûmîlik zamânımın târîhini size söyledim, dediğiniz cinâyet bu târîhihe tesâdüf edip etmediğinin ta'yîni bana âid değildir. Hem böyle bir sû'âlin bana tevcih edilmesine bir sebep dahi görmedim.*

5. *Komite'nin tesvîlât-ı cinâyetkârânesi yüzünden Balkan Harbi'nin zuhûru hakkında Dâhiliye Nêzâreti'nde bulunduğunuz hasebiyle ma'lûmâtınız nedir?*

⁵⁵ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 41.

⁵⁶ Ökkeş Nariç, "İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)", *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, ABAD, 2 (4), (2019), s. 319-320.

⁵⁷ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi (Bel_Mtf, 048048), s. 41-42.

⁵⁸ Birbudak, *age.*, s. 50.

Cevâb: Bu sû'âl doğrudan doğruya Dâhiliye Nezâreti'nde bulunduğum zamâna dâ'ir vazîfye ma'tûf olduğundan cevâbını Kânûn-ı Esâsî ahkâmının muhâfazası zamânına ta'lik ederim.

6. Arnavudluk'ta intihâb propagandası yaptığınız, Hazîne-i Celîle'den aldığımız tahsîsât-ı mestûreyi bu uğurda sarf ettiğiniz beyân olunuyor?

Cevâb: Bu da vazîfeye müte'allıktır. Yalnız şurasını söyleyeyim ki ben Arnavudluk'a âcilen tatbîki lâzım gelen bir kısım tedâbir-i islâhiyenin bir ân evvel icrâsını te'mîn için ve büyük bir hey'etle gittim, hattâ arkadaşlarım arasında hizmet-i devolette bulunan rü'esâ-yı me'mûrînden (...) olanlar da var idi.

7. Tehcîr vâki' oldu mu, hangi emre müsteniddir, emvâl-i metrûke ne oldu, tecâvüzât ve ta'addiyât oldu ise vâli sıfatıyla niçün mâni' olmadınız?

Cevâb: Bu sâ'âle kable'l-harb ve ba'de'l-harb hicret hakkında oldukça ma'kûl cevâblar verdim. Ermeni tehcîri olmadığını, taktîl olmadığını, lede's-sû'âl emvâl-i gayr-ı menkûlenin mütehavvilât ile mültecilere(?) tevzî' edildiğini ilâve ettim.

8. Bâb-ı Âli hâdisesi?

Cevâb: Bulunmadığımı söyledim

9. Tahsîsât-ı mestûreden para?

Cevâb: Şahsıma nefsim için bir yara almadığımı söyledim.

10. Meclis-i Meb'ûsân Riyâseti'nde iken (harbi i'lândan sonra ictimâ' eden bir meclis re'îsi olduğunuz hâlde!) serbestî-i tenkîd-i vükelâyâ mâni' olduğunuz beyân olunuyor?

*Cevâb: Meclis-i Meb'ûsân'daki gerek meb'ûsluk ve gerek re'îslik vezâ'ifine âid bana sû'âl soracak ve bu vezâ'ifden dolayı beni ithâm edecek mercî' Kânûn-ı Esâsî ile haktır. Maamâfih şahsî ve vazîfeme tevcih olunan bu sû'âle cevâb değil, ma'lûmât olmak üzere arz ederim ki evvelâ: Ben Meclis'e re'îs olduğum vakit bu Meclis Harb-i Umûmi'ye dühûl hakkında birkaç müzâkere-i cerîme etmiş, geçmiş idi, **sâniyen:** Zamân-ı riyâsetimde elimden dilimden geldiği kadar (mutî' olduğum kânûnları aslâ (...) etmemeğe çalıştığıma, vazîfemi hüsn-i îfâ ettiğime vicdân (...) ve mutiim.*

11. Emvâl-i gayr-ı mağsûbeniz (sizin ve âilenizin ...) var mı?

Cevâb: Yok

12. Ticâret ettiniz mi?

Cevâb: Aslâ

13: Erkândan bulunduğunuz için re'yiniz alınmak tabîi idi, Harb-i Umûmî için re'yinize mürâcaat olundu mu?

Cevâb: Hayır, ne (...) bu bâbda bir re'yim sorulmadı, zâten burada da değildi.

Hacı Adil Bey sürgünden döndükten sonra devlet hizmetinde yeniden görev aldı. Adana ve Bursa valiliklerine tayin edildi. Reji Umum Müdürü oldu. Ardından emekliye ayrıldı. Türk ve Fransız Muhtelit Hakem Mahkemesi'nde Türk hâkimi oldu. Selanik Hukuk Mektebi'nde ve İstanbul Darülfünun Hukuk Fakültesi'nde de üniversite teşkilatına kadar hocalık görevinde bulundu.⁵⁹ Vefatından son birkaç yıl öncesine kadar devletin çeşitli kurumlarında görev yapmaya devam etti. 8 Şubat 1935 tarihinde geçirdiği kalp rahatsızlığı sonucu vefat etti.⁶⁰

Sonuç

Balkan Savaşları Osmanlı Devleti için yeni bir dönemin başlangıcıdır. Osmanlı Devleti'ni askeri, siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bakımdan derinden sarsmıştır. Balkanlı devletler

⁵⁹ İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, (Bel_Mtf, 53803), s. 45-46.

⁶⁰ Birbudak, age., s. 68.

işgal ettikleri topraklarda yaşayan Müslümanlara baskı ve zulüm yapmışlardır. Bu olumsuz uygulamalar nedeniyle binlerce Müslüman yaşadıkları toprakları terk ederek Anadolu'ya göç etti. Bu dönemde yönetimde bulunan İttihat ve Terakki Hükümeti, göçle gelen Müslümanları Rumların yaşadıkları yerlere yerleştirmeye başladı. Hükümet ilk defa karşılıklılık politikasını uygulamaktaydı. Savaş sırasında gelen Balkanlı devletlerin orduları ile iş birliği yapan Rumlar ve Bulgarlar bu durumdan rahatsız oldular ve cezalandırılacakları endişesiyle heyecana kapıldılar. Bu nedenlerin de etkisiyle Trakya ve Batı Anadolu'dan Yunanistan'a yoğun bir Rum göçü yaşandı. Yunanistan, beklemediği bu gelişme karşısında harekete geçti. Osmanlı hükümet yetkilileri ile yapılan görüşmeler neticesinde mübadele fikri çözüm olarak ortaya çıktı. Bu kararın alınmasıyla Osmanlı Hükümeti, Rum göçünü engellemek için birtakım tedbirler aldı ancak her iki taraftan göç devam etti.

Mütareke döneminde, Osmanlı topraklarından yapılan Rum göçü Meclis-i Mebusan'da görüşülen önemli meselelerden biridir. Rum mebuslar bu göçün "tehcir" olduğunu, Rumlar başta olmak üzere gayrimüslimleri "imha" etmeyi hedeflediğini iddia etmişlerdir. Dönemin hükümet üyeleri ile göçün yaşandığı bölgede görev yapan memurların azledilmesi ve cezalandırılmalarını talep etmişlerdir. Bu kişilerden birisi de II. Meşrutiyet döneminde 1901-1910 ve 1913-1915 tarihleri arasında iki defa Edirne Valiliği görevini üstlenen Hacı Adil Bey'dir. Adil Bey, ilk valiliği esnasında Edirne'de tebaa arasında uyum ve ahengi sağlamış ve şehrin imarı için birçok çalışma yapmıştır.

II. Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınmasından sonra buraya ikinci defa olarak vali tayin edilen Hacı Adil Bey, Edirne'den yapılan Rum göçüne tanıklık etmiştir. 1918'de Meclis-i Mebusan'daki Rum mebuslar, meclise verdikleri takrirden, o sırada Meclis-i Mebusan Reisi olan Adil Bey'i de görevini kötüye kullanmakla itham etmişlerdir. Hacı Adil Bey, hasta olduğundan o gün mecliste bulunamamış, şahsına yönelik iddia ve suçlamalara kaleme aldığı notlarda cevap vermiştir. Bu notlardan Edirne'ne Vilayeti'nde görev yaptığı her iki dönemde de Rumlar ile Müslümanlar arasındaki münasebetler ile kendisinin Edirne'deki faaliyetleri hakkında bilgiler vermiş ayrıca dönemin hükümet yetkililerinin tutumunu açıklamıştır. Verdiği bilgiler Balkan Savaşları sonrası ve I. Dünya Savaşı döneminde Anadolu'dan yapılan Rum göçünün nedenlerini ortaya koymasından önem arz etmektedir. Adil Bey'in verdiği bilgilerin arşiv belgeleri ve Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridelerindeki bilgiler ile örtüşmekte olduğu tespit edilmiştir. Hacı Adil Bey de görevini ifa ettiği dönemin birçok Osmanlı idarecisi ve memuru gibi Mütareke döneminde haksız yere tutuklanmış ve Malta'ya sürgün edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi/Peer-review	Dış bağımsız / Externally peer-reviewed.
Yazar Katkı Oranı/Author Contribution Rate	%100
Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author have no conflict of interest to declare.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Kaynakları

A.1. TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

Hariciye, Siyasî Kısım Belgeleri (HR.SYS): 2033/1; 2035/2.

Hariciye, Paris Sefareti Belgeleri (HR.SFR.04): 788/100-2.

A.2. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi

“İttihat Terakki Genel Sekreteri ve Meclis-i Mebusan Reisi Hacı Adil Bey'e ait Trakya bölgesindeki Rumlarla ilgili tutulmuş 1334 tarihli defter”, Bel_Mtf, 048048.

“Hacı Adil (Arda) ve eserleri hakkında bibliyografik fiş”, Bel_Mtf, 53803.

B. Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ. 24, C 1, 11 Kanun-ı Evvel 1334 (1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ. 25, C 1, 12 Kanun-ı Evvel 1334 (1918).

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, İ. 26, C 2, 23 Haziran 1330 (1914).

C. Kitaplar, Makaleler ve Tezler

BİRBUDAK, Togay Seçkin, “Osmanlı Devlet Adamlarından Hacı Âdil Bey'in II. Meşrutiyet Dönemindeki Faaliyetleri”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, 6/6 (2017), (ss. 444-460).

_____, *Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne Hukukçu Bir Devlet Adamı Hacı Adil (Arda) Bey*, Gazi Kitabevi, Ankara 2018.

ÇANLI, Mehmet, “Balkanlarda Çetecilik ve Komitacılık: II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Oturumlarında Yapılan Tartışmalar ve Çözüm Önerileri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S. 6/4, (2017), (ss. 2825-2846).

ÇETİN, Nurten, “1914 Osmanlı Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, (2010), (ss.149-172).

_____, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 1914 Osmanlı-Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.

EFİLOĞLU, Ahmet, “Osmanlı Meclisinde Rum Göçü ve Rum Tehciri Tartışmaları”, *History Studies*, C 4/1, (2012), (ss. 171-195).

KERİMOĞLU, Hasan Taner, “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIV/2 (2014), (ss. 149-188).

_____, “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Bir Risalesi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, V/13, (2006), (ss. 91-107).

YAKUT, Kemal, “İttihad-ı Anasırdan Husumete: 1914 Rum Göçü”, *Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 50, (2020), (ss. 13-46)

NARİNÇ, Ökkeş, “İki Komşunun İlk İttifakı 1915-1918 (Osmanlı Devleti-Bulgaristan)”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, ABAD, 2 (4), (2019), (ss. 316-331).

POLAT, Hasan Ali, *II. Meşrutiyet Döneminde Siyasî Sürgünler 1908-1918*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.

SMITH, Michael Hwellyn, *Yunan Düşü*, Ankara 2002.

TOPRAK, Zafer, “İslam ve İktisat: 1913-1914 Müslüman Boykotajı”, *Toplum ve Bilim*, S. 29/30, (1985), (ss.179-199).

EKLER

Ek. 1. Hacı Adil Bey tarafından Trakya bölgesindeki Rumlarla ilgili tutulmuş 1334 (1918) tarihli defterin ilk sayfası. (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf, 53803)

۷

۴

اداره ولايت تهرتاج و با سورين زمانه شريفه
 فایرولاہ رول مالہ انطاغریہ ، یاساری صدی
 اشہ ابیر ، صلاحتہ - رول صقیدہ بول مالہ
 عقابہ - صیادہ ، مادہ صدق و صدقہ فایرولہ
 اولورہ و صیادہ شہ لولانق - یاز اہقم بولرہ
 تکفیرہ ہی صدقہ اقلیدہ سولرین ۱۱ کابولہ اول ۱۳۳۴ تاریخ (۱۱)
 محسوسلاندہ اہولانہ تقرری بولدیہ اولرہ .
 بولقرردہ شخص لہرہ اشراکا - بولم ایدیک اولرینہ
 ایورہ بولک بولتاہ صولراکی مذراتتہ سوز آلارامہ
 نفس مدافہ ایند رضی فاطمہ کلدر فقط اولرہ وہ لہم
 ایزرہ ایدیم لہم مذکرہ (غاصرہ عائد بولصائلک قوللاکندہ
 (۱) ایورہ اولرہ کلامہ شہیاضاع ، (۲) و (۳) بولماستاد

Ek. 2. Hacı Adil Bey tarafından Trakya bölgesindeki Rumlarla ilgili tutulmuş 1334 (1918) tarihli defterin ikinci sayfası. (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi, Bel_Mtf, 53803)

2

مناخ عجمی نہ متقدر اولایم (مترجمہ) نہایتی قدر صرف
 مدفعہ نف محمود اولایم ادلا بر منارہ بی ختہ حاملہ کرہ
 آجیہا بہ دم

=

انقلیدسندہ تقریرندہ دیورکم :

» اولا : چنانچہ لولایم ادرہ ولایت سیمار اعلیٰ تیرمفیدہ
 مرتبہ قدر طرفہ ردردہ اویویک کیسک اموال بقولہ ری
 یما ایبرلدہ سوکا جتارک تیفقاندہ یونانستان اچیا
 ایلیکی ... «

» ثانیاً : بلجا شہ ایہ متقدہ اتفاقہ اذورندہ دیورکم
 دروایسک بلجار ایلمی خصیہ شو یزطبع متفقہ صفیہ
 متحم اولیایہ حوالی مذکورہ اسلامیزہ ردردہ سکونہ معمور لرہ
تایہ اسکای ایمرہ صماقودوچہ یکیم کتوب دستور